

Баган М. П.

**КАТЕГОРІЯ ЗАПЕРЕЧЕННЯ В УКРАЇНСЬКІЙ МОВІ:
ФУНКЦІОНАЛЬНО-СЕМАНТИЧНІ ТА
ЕТНОЛІНГВІСТИЧНІ ВИЯВИ**

К. : Видавничий дім Дмитра Бураго, 2012.— 376 с.

Монографія М. П. Баган репрезентує нову спробу комплексного функціонально-семантичного аналізу категорії заперечення в сучасній українській мові. Заслугує схвалення передусім намагання авторки відійти від вузького формально-граматичного витлумачення заперечення й охопити всі вербальні (і навіть невербальні) вияви цієї мисленнєво-мовленнєвої категорії. Залучення широкого фактичного матеріалу спонукало дослідницю до цілком слушного перегляду традиційного визначення заперечення як граматичної категорії та істотного розширення її функціонального потенціалу. Переконаливо обґрунтовано полістатусний характер категорії заперечення. Її кваліфіковано насамперед як поняттєву категорію релятивного типу, оскільки вона має логіко-психологічне підґрунтя й представлена одиницями на різних рівнях мови, які в мовленні вказують на відсутність зв'язку між певними суб'єктом та ознакою. По-друге, категорію заперечення зараховано до модусних категорій з огляду на здатність заперечних одиниць виражати суб'єктивне ставлення суб'єкта, оцінювати повідомлене щодо його істинності, брати участь в увиразненні інших модусних значень — невпевненості, неможливості, неімовірності та ін. По-третє, наголошено на комунікативній спрямованості категорії заперечення, що уможливило реалізацію багатьох мовленнєвих актів негативної реакції — відмови, вагання, негативної оцінки, заборони, застереження, опору та ін. — і сприяє полемізації комунікативної взаємодії. Доведено також, що категорія заперечення має без-

посередній вихід у зону функціонування когнітивних категорій, зважаючи на широке використання операції заперечення в концептуалізації світу.

У монографії запропоновано значно повнішу, точнішу типологію засобів експлікації заперечення. Зокрема, розширено коло граматичних одиниць, що реалізують заперечення у складі речення: до них додано вторинні граматичні негатори та предикативи. Переглянуто склад словотворчих засобів вираження заперечення: до них зараховано всі морфеми, які репрезентують глибинні заперечні судження (навіть якщо їх раніше не вважали заперечними), виділено ядерні компоненти, що передають гомогенне заперечне значення, та периферійні, що експлікують ширші змістові сегменти на основі заперечення. Крім того, відзначено нові тенденції у вживанні типових заперечних словотворчих афіксів.

До спеціалізованих засобів вираження заперечення вперше введено лексичні одиниці. Якщо інші дослідники вважали їх носіями імпліцитного заперечення, то в рецензованій праці лексемам і фразеологізмам цілком умотивовано надано статус вузькоспеціалізованих засобів негачії з огляду на їхню чітку співвіднесеність з конкретним заперечним змістом (відсутності, відмінності, неpotрібності, невідомості тощо) та здатність деяких одиниць безпосередньо спростовувати хибні судження. М. П. Баган наголошує на функціональній неоднорідності таких одиниць і поділяє їх на три типи: 1) ті, що безпосередньо спростовують раніше вислов-

лені думки і функціонують стосовно них як вторинні заперечні предикати, 2) ті, що передають певний побудований на запереченні зміст у структурі речення, і 3) ті, за допомогою яких виконують мовленнєві дії негативної реакції.

На відміну від попередніх досліджень, у монографії розмежовано непряме й імпліцитне заперечення як два кардинально різних способи негації. Відзначено, що непряме заперечення передбачає цілеспрямоване використання неспеціалізованих засобів (іронічних висловлень, риторичних питань, умовних конструкцій) для надання заперечному значенню додаткових суб'єктивно-модусних відтінків з метою якомога ефективнішого впливу на сприймача, тоді як імпліцитне заперечення нецілеспрямоване і є наслідком згортання неактуальних заперечних пропозицій у формально-синтаксичній структурі семантично складних речень. Таке заперечення не акцентоване й не експресивне, його витлумачення не зазнає семантичного прирощення. Розмежування одиниць, які непрямо передають заперечення і з яких випливає неакцентований заперечний зміст, дозволило уточнити мовленнєву специфіку заперечення. Зокрема, функціонування неспеціалізованих мовних засобів із заперечною функцією досліджено з погляду їхньої прагматики та суб'єктивно-модусних особливостей. Натомість аналіз синтаксичних конструкцій, що імплікують заперечний зміст, дав змогу М. П. Баган з'ясувати комунікативні й системно-мовні передумови імплікації заперечення, установити морфологічні маркери прихованого заперечного змісту в структурі речення.

Уперше в контексті виконання заперечної функції розглянуто іронічні слововживання, метафори, паремії, тексти. Дослідження цих різноманітних одиниць потребувало ґрунтовної обізнаності авторки з науковою літературою та чіткого дотримання засадничих принципів своєї концепції. Їй удалося виважено й несуперечливо проаналізувати складні, неоднозначно трактовані у фаховій літературі випадки експлікації заперечного змісту.

Важливо, що в рецензованій праці зроблено акцент на операційному характері заперечення. Його інтерпретовано як особливу стратегію мислення, зумовлену не лише комунікативно-прагматичними намірами мовця, а й певними його психологічними та світоглядними особливостями. Саме тому об'єктом дослідження стали не просто заперечні одиниці, а й умови їх уживання та широкий спектр їхньої перлокуції на сприймача та самого мовця.

Заслугує схвалення підхід, за якого заперечні одиниці подані не ізольовано, а як

такі, що тісно взаємодіють між собою, сприяючи або посиленню апофатичної стратегії мовлення, або його діалогізації, або пом'якшенню категоричності викладу. Відзначено високу продуктивність непрямих способів заперечення в мовленні українців, а також їхню схильність до експресивної негації.

Новаторство концепції дослідження категорії заперечення в українській мові виявилось також у з'ясуванні специфіки національного вияву цієї категорії. Виділено денотативні, сигніфікативні та конотативні сегменти, що їх українці вербалізують здебільшого за допомогою заперечення. Відзначено важливу роль заперечення в інтерпретації українцями нетипових, незрозумілих і негативних явищ, а також у регулюванні їхньої душевної рівноваги. Переконаливо обґрунтовано вибір заперечної стратегії мовлення у творенні українських антропонімів і топонімів. На основі аналізу заперечних фразеологізмів та паремій визначено типові для українців концептуальні напрямки спростування хибних припущень, схарактеризовано особливості їхньої комунікативної реакції на неправдиве мовлення.

Особливо цікавими й важливими є спостереження авторки за логікою образного та фразеологічного вираження заперечення. Названо мотиваційні ознаки втілення заперечного змісту в українських метафорах. Констатовано, що фразеологічні, паремійні та невербальні засоби експлікації заперечення, з одного боку, відображають універсальні моделі вияву заперечної оцінки, а з другого, — зберігають залишки міфологічних вірувань українців. Для ілюстрації зроблених узагальнень наведено приклади з інших споріднених і неспоріднених мов, використано багатий фольклорний матеріал.

Попри те що монографія присвячена дослідженню категорії заперечення в сучасній українській мові, у ній проаналізовано не лише типові для сьогодення форми негації, а й ті, що вже вийшли з активного вжитку. Імпонує спроба авторки окреслити когнітивні, комунікативні та психологічні причини узвичаєння тих чи тих заперечних конструкцій. У праці вдало поєднано ретроспективний аналіз негації із дослідженням спроб використання заперечних засобів у мовленні сучасних українських ЗМІ, реклами та інтернету. Такий комплексний підхід посприяв повнішій репрезентації категорії заперечення в українській мові. На нашу думку, варто було ширше охопити діалектні способи експлікації заперечення. На жаль, у монографії не зазначено, чи є територіальні відмінності в реалізації заперечення в українськомовному просторі.

Важливим науковим здобутком дослідниці є визначення місця та ролі заперечення

в народній творчості українців. Проаналізувавши його вияви в різножанрових народних творах, вона дійшла переконливого висновку, що широке використання заперечення в українському фольклорі зумовлене передусім його зручністю для ієрархізації мовної картини світу та регуляції свого буття в ньому. Широко й переконливо проілюстровано думку про те, що в пареміях, замовляннях та календарно-обрядовій поезії за допомогою заперечення народ диференціював досліджувані ним явища, витісняв небажане зі свого мікросвіту, застерігав спадкоємців від помилок та хибних уявлень, а в думках, історичних піснях і баладах уживання заперечних конструкцій було спрямоване на загострення сюжетної колізії, діалогізацію оповіді, увиразнення безвиході чи непересічності ситуації. Акцентовано увагу на цікавих випадках використання заперечення в типових для слов'янського фольклору заперечних паралелізмах (пор.: *То не грім в стєну регоче, То не хмара, свиту закрила, То ж татарви велика сила Козаченькам уступила*) чи в прикінцевих настановах українських дум (пор.: *Щоб наша червона китайка пилом не припала, а щоб наша слава козацькая марно не пропала*) та ін.

На прикладах номінацій і фольклорних зворотів, побудованих на запереченні, зроб-

лено висновок, що воно є ефективним засобом градації ознак, експресивізації й діалогізації викладу. Досить обґрунтованим видається узагальнення, що вибір заперечної стратегії мислення в українському фольклорі зумовлений не песимістичним чи нігілістичним характером світосприйняття українців, а їхньою схильністю до некатегоричного мовлення, драматизованої та деталізованої інтерпретації світу.

Отже, рецензована монографія є цілісним, найповнішим дослідженням категорії заперечення, виконаним на засадах функціоналізму, першою в українському мовознавстві працею, у якій з'ясовано національну специфіку її експлікації. Теоретичні напрацювання М. П. Баган, безперечно, збагачують новими ідеями функціональну, категорійну та комунікативну граматику, а також етнолінгвістику й лінгвокультурологію. Ними можна скористатися у викладанні багатьох дисциплін у вищій школі — граматики, лексикології, фразеології, стилістики української мови. Спостереження за прагматичними можливостями різних заперечних форм будуть корисними для журналістів, авторів реклами та всіх зацікавлених у побудові виразного, ефективного мовлення.

В. ОЛЕКСЕНКО
(Херсон)